

ІСТОРИЯ ВИНИКНЕННЯ ШАХІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Антон ЛИТВИНЕЦЬ¹, Ігор ЯНКІВ¹, Святослав ПОПОВИЧ², Назарій ВІТЕР³¹Львівський державний університет фізичної культури,²Львівський національний університет імені Івана Франка,³Львівське обласне управління Комітету з фізичного виховання та спорту МОН України

Анотація. У статті розглянуто історичні аспекти зародження шахів в Україні. Метою роботи є з'ясування особливостей виникнення шахової гри на українських землях. Висвітлено соціальні передумови виникнення шахів на українських теренах у VI–XII ст. Виявлено можливі шляхи поширення шахів у Київській Русі з Середньої Азії та Ірану у VIII–X ст. Представлено шахові фігури знайдені поблизу Вишгорода та Києва. Визначено характерні особливості розвитку шахів в Україні часів Київської Русі. Установлено, що поширення шахів серед мешканців Київської Русі підтверджують білини, які засвідчують їх популярність серед князів, воїнів, купців і жінок.

Ключові слова: шахи, фігури, українські землі, Київська Русь.

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ШАХМАТ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ

Антон ЛИТВИНЕЦЬ¹, Игор ЯНКІВ¹, Святослав ПОПОВИЧ², Назарій ВІТЕР³¹Львовский государственный университет физической культуры,²Львовский национальный университет имени Ивана Франко,³Львовское областное управление Комитета по физическому воспитанию и спорту МОН Украины

Аннотация. В статье рассматриваются исторические аспекты зарождения шахмат в Украине. Целью работы является выявление истоков шахматной игры на украинских землях. Освещаются социальные предпосылки возникновения шахмат на украинской территории в VI–XII вв. Найденны возможные пути распространения шахмат в Киевской Руси из Средней Азии и Ирана в VIII–X вв. Представлены шахматные фигуры, найденные возле Вышгорода, Киева и других городов. Определены характерные особенности развития шахмат в Украине времен Киевской Руси. Установлено, что распространение шахмат среди жителей Киевской Руси подтверждают былины, удостоверяющие их популярность среди князей, воинов, купцов и женщин.

Ключевые слова: шахматы, фигуры, украинские земли, Киевская Русь.

HISTORY OF CHESS IN UKRAINIAN LANDS

Anton LYTVYNETS¹, Igor YANKIV¹, Sviatoslav POPOVYCH², Nazariy VITER³¹Lviv State University of Physical Culture,²Lviv National University named after Ivan Franko,³Lviv Regional Management Committee for Physical Education and Sports Ministry of Education of Ukraine

Abstract. The article deals with the historical aspects of the origin of chess in Ukraine. The aim is to identify the origins of chess in the Ukrainian lands. Highlights the social background of chess on the Ukrainian territory in VI–XII centuries. Identified possible ways of spreading chess in Kievan Rus from Central Asia and Iran in the VIII–X centuries. Shown a number of chess pieces found near Vishgorod, Kyiv and other cities. Characteristic features of chess in Ukraine Kievan Rus. Found that the spread of chess among residents of Kievan Rus confirm epics, certifying their popularity among princes, warriors, merchants and women.

Key words: chess, pieces, Ukrainian land, Kievan Rus.

Постановка проблеми. Шахи в Україні, у зв'язку з багатьма причинами, набули великої популярності та стали одним із найпопулярніших видів спорту. Водночас наукове вирішення питань розвитку шахів в Україні неможливе без дослідження виникнення шахової гри на українських землях. Розвиток шахів в Україні має багатовікову історію, про що свідчать знахідки шахових фігур у скіфських курганах Приазов'я. Проникнувши зі Сходу понад тисячу років тому, шахи набули значної популярності в Київській Русі [3]. Проте точних дат і шляхів поширення шахів на території Київської держави немає. Дослідники висловлюють різні думки, значаючи відмінні одні від одних дані та гіпотези.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Починаючи з 1960-х років, вчені здійснювали теоретичні дослідження з вивчення історичних аспектів становлення та розвитку шахів [4]. Водночас про українське минуле шахів можна дізнатися лише із загального огляду історії Росії.

Нині шахи набувають дедалі більшої популярності. Відбувається активне впровадження в практичну підготовку шахістів інноваційних технологій для досягнення й підтримання високого рівня майстерності гри відповідно до мотивації та індивідуальних особливостей (А.Косіков, 1972; А.Волчок, 1986; Л.Слуцький, 1989; М.Дворецький, 1996). Щодо розробки теоретичних, у тому числі історичних аспектів шахів, то таких досліджень не вистачає (Ю.Лазарев, 1982; І.Семенюк, 1995), ураховуючи, що цей вид спорту є одним із найпопулярніших не лише в Україні, а й світі. Тому виявлення причин виникнення, особливостей становлення шахової гри на українських землях дозволить з'ясувати об'єктивні закономірності розвитку шахів, що й визначає актуальність нашого дослідження.

Мета дослідження: з'ясувати особливості виникнення шахової гри на українських землях.

Завдання дослідження:

1. Висвітлити соціальні передумови виникнення шахів на українських теренах у VI–XII ст.
2. Визначити характерні особливості розвитку шахів в Україні часів Київської Русі.

Для вирішення завдань використовувалися такі **методи дослідження:** аналіз і узагальнення літературних джерел, теоретична інтерпретація та пояснення, документальні, історичні.

Результати дослідження та їх обговорення. Шахи, як вид спорту пройшли тривалий період своєї еволюції і найімовірніше, виникли в Індії. Більшість дослідників схиляються до висновків, що чатуранга, яка часто згадувалася в давньоіндійському епосі “Махабхарата”, є прародичкою шахів і могла зародитись у II–V тисячолітті до нашої ери. Чатуранга – гра, заснована на силі розуму, набула розвитку в III–IV ст. нашої ери в Індії, а згодом у східній та центральній Азії (рис. 1).

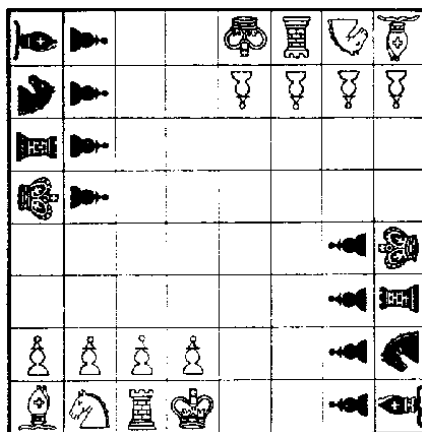

Рис. 1. Чатуранга

На початку VI ст. нашої ери чатранг (чатуранга) набуває популярності в Ірані, проте після завоювання арабами іранської монархії у VII ст., гра поширилася на території Арабського Халіфату. Саме з цим періодом в історії шахів пов'язують розквіт стародавньої гри та її поширення в інших країнах, зокрема й у Київській Русі [2, 4].

Київська Русь знаходилася на перетині торговельних шляхів “із варяг у греки” та зі Сходу на Захід. Численні знахідки арабських монет у басейні Дніпра походять з IX і X століть, а деякі й із VIII століття, вказуючи на жваві торговельні зв'язки цього краю з арабським сходом. Власне, шахи могли потрапити на українські землі завдяки купцям, про що свідчать знайдені шахові фігури, які датуються VIII ст. [1, 4].

Дослідники припускають, що вперше мешканці українських земель дохристиянських часів могли познайомитись із формами шахової гри в V–VII ст., а в період VIII–X ст. шахи поширилися на території Київської Русі безпосередньо з Персії через Кавказ і Хозарський каганат або від середньоазійських народів через Хорезм [3, 5]. Опубліковані дані радянських науковців доводять, що на території теперішньої України із шахами наші предки були знайомі вже у VIII ст. (рис. 2).

За часів Київської Русі шахи набули значного поширення. Археологічні знахідки поблизу Вишгорода, Києва, Турова, Чернігова та багатьох інших міст тодішньої Київської Русі [2, 3] засвідчують, що в шахи грали люди різних прошарків суспільства (рис. 3).

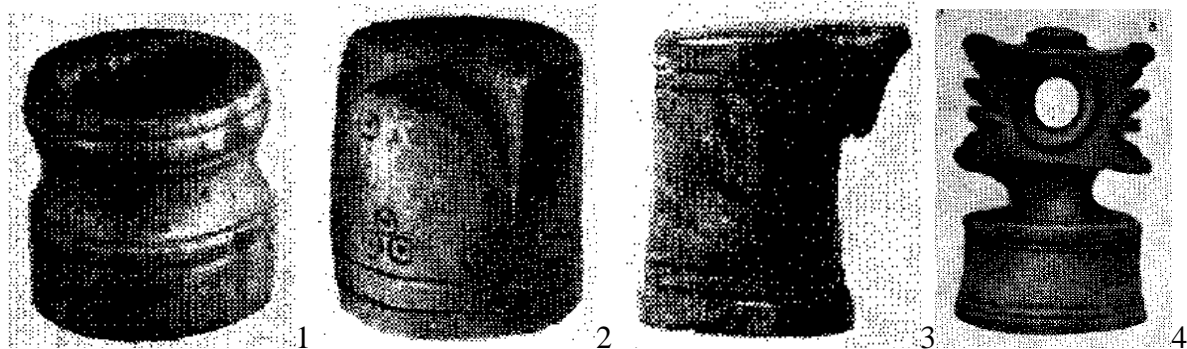

Рис. 4. Шахові фігури XI–XII ст. Київ. Кістка:

1 – фрагмент шахової фігури; 2 – ферзь; 3 – кінь; 4 – тура

Шахові фігури, знайдені в містах Київської Русі, відрізнялися своїми розмірами та формами. Зокрема, виявлена тура у Вишгороді є відмінною від тури того ж періоду, але знайденої у Києві (рис. 5).

Рис. 5. Тура XI–XIII ст. Вишгород. Кістка

Згодом із розвитком шахів і винайденням ремесла обробки кісток на верстатах шахові фігури XIII–XIV ст. набули більш відмінних рис від попереднього періоду та стали схожими на їх сьогоденні аналоги (рис. 6).

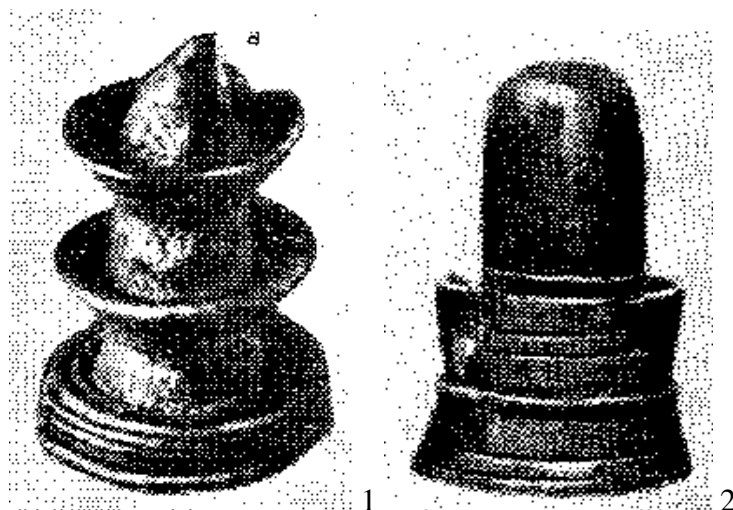

Рис. 6. Шахові фігури XIII–XIV ст. Київ. Кістка:

1 – король; 2 – слон

Схожі з київськими шахові фігури було знайдено у XII–XIII ст. у скандинавських країнах, на яких відображався слов'янський знак тризубця, закарбований різцем збоку, що свідчить про зв'язки Київської Русі із країнами Західної Європи [1, 3].

Для визначення соціального складу населення, що захоплювалося шаховою грою, археологічні розкопки дають дуже мало матеріалу. Проте слід зазначити, що шахи знаходять при розкопках не тільки княжих осель, а й дворів ремісників та інших простих людей, зокрема у Вишгороді [1].

Про популярність шахової гри серед наших предків у Київській Русі, зокрема на території теперішньої України, свідчить тогочасна усна народна творчість – билини (народні епічні пісні про богатирів та їхні героїчні вчинки). На них вказував також англійський історик шахів Меррей, який у своїй праці “Історія шахів” говорить про “ті епічні пісні княжої доби – так звані билини, в яких бояри та боярині, князі та купці – всі грали в шахи”. Дослідник переказує зміст билини про новгородського купця Садка, який взяв з собою на дно Ільменського озера дорогоцінну шахівницю й золоті шахові фігури, щоб помірятися силою в шаховій грі з морським царем [2].

Билинні свідчення про героїв-богатирів, князів, їхні звички в деталях відповідають історичним описам літописів. Про шахи йдеться в билинах київського та галицького циклів, зокрема про Іллю Муромця, Чурила, Михайла Потока, Ставра Годіновича та Добриню і Василя Казимира.

Чурило Пленкович, герой билини “Смерть Чурили”, тричі грає в шахи з киянкою Катериною Микуличною, виграє всі три партії і заклад у 300 карбованців [1].

Непереможним шахістом змальовують билини Михайла Потока, дружинника князя Володимира. Прибувши послом до бухарського царя, він запевняє, що у його країні шахи є головною розвагою. Граючи з царем, двічі йому програє, проте виграє третю вирішальну партію. В іншому варіанті билини Михайло Поток перемагає за шахівницею польського короля. А також здобуває переконливий реванш у турецького султана за програш йому князя Володимира й, окрім того, виграє особливий трофей – його доньку.

Добриня і Василь Казимиров, герої однойменної билини, отримують від князя Володимира відрядження в “землі Сорочинські”, щоб заплатити данину. Граючи з королем, Добриня програє першу шахову партію, але, вигравши дві наступні, виходить переможцем.

Билина “Ставр Годінович” розповідає про Ставра, чернігівського боярина й гусяра, який на банкеті вихваляв красу та розум своєї дружини. Князь Володимир наказав зачинити його за хвалькуватість, а жінку привезти до себе. Дружина Ставра, дізнавшись від чорного ворона про цю нещасливу пригоду, переодягнена послом, прибуває до Києва в супроводі тридцятьох дружинників-шахістів, грає у шахи з київським князем й тричі перемагає його. В іншому варіанті цієї ж билини дружина Ставра приїздить, переодягнена, як наречений, до доньки князя Володимира, грає з ним і гравцями з його оточення та всіх перемагає. Князь запевняє, що він, як найсильніший шахіст на Русі, програвав лише Ставру Годіновичу, з яким пропонує зіграти й обіцяє віддати послові (чи женихові) свого шахіста у разі поразки. Ставр Годінович із натяків суперника здогадується, з ким він грає і, зрозуміло, програє... Говорячи про історичність билин, Д.Чижевський зазначає, що “історичний сюжет має й старина про Ставра Годіновича, заарештованого князем Володимиром і звільненого власною жінкою, що приїхала до Києва в чоловічому вбранні” [3].

У билинах розповідається про те, що в Київській Русі найпопулярнішою розвагою була шахова гра. Нею захоплювалися широкі верстви населення, серед яких були жінки, які грали не менш майстерно, ніж чоловіки, а їхні шахові таланти знаходили гідне оцінювання та визнання. Київський князь Володимир Великий належав до найсильніших шахових гравців наших предків [1]. В інших билинах говориться, що мистецтвом шахової гри захоплювалися богатирі Ілля Муромець, Добриня Микитич, Олекса Попович.

Висновки:

1. Уперше мешканці українських земель познайомились із формами шахової гри у V–VII ст., які поширились на території Київської Русі у VIII–X ст. безпосередньо з Персії через Кавказ і Хозарський каганат або від середньоазійських народів через Хорезм.

2. Вивчення археологічних знахідок шахових фігур у містах Київської Русі XI–XIII ст. (Києві, Вишгороді, Чернігові та ін.) дозволяє стверджувати, що шахова культура досягла знач-

ного розвитку. У XII–XIII ст. на Київській Русі виникає техніка обробки кістки, у зв'язку з чим шахові фігури почали відрізнятися витонченою формою й набули ознак нової символіки.

3. Популярність шахів серед мешканців Київської Русі, окрім археологічних знахідок, підтверджує народний епос. У билинах знайшла своє відображення шахова гра, яка була одним із традиційних засобів випробувань сили й розуму героїв-богатирів. Билини засвідчують популярність шахів серед князів (Володимир Великий), воїнів (Ілля Муромець, Альоша Попович, Михайло Поток, Ставр Годінович та ін.), купців (Садко), жінок (Катерина Микулична).

4. Шахова гра поширилася серед різних верств населення Київської Русі та стала одним із елементів національної культури.

Перспективи подальших досліджень. Детальнішого аналізу потребує висвітлення історичних періодів розвитку шахів на Україні.

Список літератури

1. *Ліндер І. М.* Шахи на Русі / І. М. Ліндер. – М., 1964. – 136 с.
2. *Ліндер І. М.* Біля витоків шахової культури / І. М. Ліндер. – М., 1967. – 136 с.
3. *Ліндер І. М.* Шахматы на Руси / И. М. Линдер. – М. : Наука, 1975. – 205 с.
4. *Семенко Ю.* Шахи в Україні / Ю. Семенко // Нариси з історії шахової гри на українській землі і в діаспорі. – Л. : Каменяр, 1993. – 246 с.
5. Шахи в Україні [Електронний ресурс] // Матеріали з Вікіпедії – вільної енциклопедії. – Режим доступу : [http://uk.wikipedia.org/wiki/Шахи в Україні](http://uk.wikipedia.org/wiki/Шахи_в_Україні) (дата звернення: 20.08.13).

Стаття надійшла до редколегії 16.04.2013